

polemos

Martin Charvát

Gilles Deleuze.
Asignifikantní sémiotika

polemos

Martin Charvát

***Gilles Deleuze.
Asignifikantní
sémiotika***

polemos

Na vznik této publikace byla FHS UK poskytnuta Institucionální podpora na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace (MŠMT-2016). Výsledek programu PRVOUK (Programy rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově) P18 Fenomenologie a sémiotika, PRVOUK P18 2016 073.

Recenzovali:

Mgr. Vít Gvoždiak, PhD.

PhDr. Miloš Ševčík, Ph.D.

© Martin Charvát, 2016

© Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií, 2016

© Togga, 2016

ISBN 978-80-7476-106-5 (print)

ISBN 978-80-7476-240-6 (online: pdf)

Obsah

Deleuze a znaky	9
I. Filosofie jako symptomatologie. Symptomatologie a sémiotika	15
Nietzsche a symptomatologie	17
Symptomatologie jako analýza příznaků života	19
Leopold von Sacher-Masoch: sadomasochismus jako „sémiologické monstrum“	23
Klinické a kritické	25
Styl jako forma výrazu: příkazy a funkce jazyka v sadismu	27
Diference a opakování	28
„Domestikace“ psychoanalytického pojmosloví	30
Komplementarita masochismu a sadismu	33
Fetiš a masochismus	34
Forma výrazu v masochismu: suspenze a denegace	35
Fantazma a ideál	37
Výsledky literární kritiky a kliniky	41

Interpretace znaků v díle Marcela Prousta	42
Umění, esence a čas	45
Symptomatolog jako interpret znaků	48
Závěr	49
II. <i>Diference a opakování. Problematika podmínek reálné zkušenosti</i>	51
Diference a geneze reálné zkušenosti	52
Psychoanalýza jako materiální model opakování	54
Deleuzovy principy transcendentálního empirismu a konstituce času	55
Závěr	62
III. <i>Logika smyslu: geneze jazyka a role fantazmatu</i>	63
Primární, sekundární a terciární řád	64
Fantazma jako hybný element myšlení	69
Závěr: <i>Logika smyslu</i> a „problém kliniky“	73
IV. <i>Kritika psychoanalýzy v dílech <i>Anti-Oidipus</i> a <i>Tisíc plošín</i></i>	77
Úvodní poznámky	78
Konstruktivistické pojetí touhy	81
Oidipus a represe touhy	83

Schizofrenik jako klinická entita?	87
Kritika interpretace	89
„Případ Schreber“ a kritika psychoanalytické praxe výkladu	90
Freudova interpretace „případu paranoie“	96
Závěr: kritika psychoanalýzy – Schreber a Anti-Oidipus	100
V. Kolektivní uspořádání vypovídání a politika jazyka	105
Experiment a rhizom	106
Deteritorializace jazyka a menšinová literatura	109
Výpověď je rozkaz!	112
Pragmatika a různé režimy znaků	116
Označující režim znaků	116
Post-označující režim znaků a nástin pragmaticko-sémiotické analýzy	124
VI. Co je to znak?	127
Deleuzovy taxonomie znaků	129
Deleuze a Peirce: znaky a obrazy	139
Znak, Afekt, Idea	149
Asignifikantní sémiotika	152

VII. Kosmologie jako symptomatologie světa	159
Typy sociálního uspořádání a analýza znakových režimů	160
Od chaosu k prostředí	164
Problém výrazu	167
Problém stratifikace	171
Závěr	177
<i>Seznam literatury</i>	181
<i>Primární zdroje</i>	181
<i>Další zdroje</i>	182
<i>Jmenný rejstřík</i>	193
<i>Věcný rejstřík</i>	195
<i>Summary</i>	199
<i>O autorovi</i>	201

Deleuze a znaky¹

V knize *Proust a znaky* z roku 1964 se francouzský filosof Gilles Deleuze, jak sám v jednom rozhovoru podotýká, pokusil o vypracování „obecné sémiologie“ (Deleuze 1998a: 160). Na první pohled na tomto výroku není třeba shledávat nic kontroverzního, vždyť v roce 1962 vydal Claude Lévi-Strauss *Myšlení přírodních národů* a poslední dílo čtyřsvazkových *Mytologic* dokončil o devět let později. Lévi-Strauss se ve své strukturální antropologii inspiroval Saussurovým vymezením sémiologie jako obecné vědy o znacích, jeho pojetím znaku a také ruskou formální školou, respektive fonologií, a je přesvědčen, že založení fonologie Trubeckojem je zásadním aktem, protože fonologické konstanty vykazují strukturální podobnost se základními příbuzenskými termíny, a proto lze uvažovat o propojení jazykovědy a antropologického zkoumání (Lévi-Strauss 2006: 39–57). Díky tomuto postupu lze odhalit „obecné zákony“ a pracovat tak s pojmem struktury, jejíž

1 Na tomto místě bych rád poděkoval svým přátelům za dlouhé a inspirativní diskuse vedené nad Deleuzovými texty. Mé díky patří také recenzentům knihy, jejichž podněty a výtky umožnily opravit řadu problematických míst. Za veškeré nepřesnosti samozřejmě nesu odpovědnost já sám.

jednotlivé body mají svoji podstatu nikoli v tom, „co“ ztělesňují, ale v topologii; jedná se o vztahy mezi jednotlivými prvky.

Ovšem nejenom Lévi-Strauss se obrací, mimo jiné, k Ferdinandu de Saussurovi. Již v roce 1954 začal Roland Barthes publikovat časopisecky v *Les lettres nouvelles* své „mytologie“ analyzující všemnožné soudobé (pop)kulturní fenomény, k nimž později v knižním vydání připojil teoretickou studii nazvanou „Mýtus dnes“, v níž vychází ze Saussurova pojetí znaku, které je rámováno bytostným zájmem o rovinu konotace. A Barthesovy téměř o dekádu starší *Základy sémiologie* jsou pokusem o vyznačení obecné teorie znaku, která by brala za svůj základ strukturálně lingvistická zkoumání (tj. sémiologie by měla být částí lingvistiky), přičemž znovu obsahují Barthesovu reflexi Saussurových myšlenek, které jsou však doplněny o koncepty vypracované dánským lingvistou Louisem Hjelmslevem.²

Deleuzův vztah ke strukturalismu byl značně složitý, nicméně jej v textu z roku 1967 nazvaném *Podle čeho rozpoznáme strukturalismus?* považuje za novou „transcendentální filosofii“, jejíž přínos spočívá zejména v tom, že „objevuje“ říši symbolického. Naše myšlení je totiž rozděleno na reálno a imaginárno, avšak strukturalismus artikuluje kromě těchto dvou pólů i oblast symbolického, kterou nelze na reálné ani imaginární redukovat. Strukturalismus

- 2 Pro pregnatně vyložený vztah mezi sémiologií a strukturalismem ve francouzské intelektuální krajině 60. let 20. století viz Dosse 1992. Můžeme zmínit také časopis *Tel Quel*, vydávaný Sollersem od roku 1960, v němž publikovali například Roland Barthes, Algirdas Greimas, Tzvetan Todorov a další.

totiž nezajímá, co ten který prvek v dané struktuře reprezentuje, ale jaké je jeho místo v rámci struktury a jaké má vztahy s ostatními prvky. Jinak řečeno, prvky struktury nemají vnější určení ani vnitřní význam, ale mají pouze smysl, který je daný jejich postavením v rámci topologického prostoru. Ten je před-extenzivní, transcendentální, bez rozlohy, jedná se o čiré spatium. Veškerá ambice strukturalismu je topologická a vztahová (Deleuze 2010: 196). Dokonce i některé pojmy, jež se v Deleuzových dílech objevují, se vyznačují inspirací strukturalistickým myšlením, avšak ve svém důsledku se Deleuze strukturalismu jako takovému v mnoha ohledech vymyká: ať už je to jeho zájem o problematiku geneze zkušenosti či vybudování koncepce rhizomu, jehož jednou z hlavních charakteristik je princip asignifikantního přerušení.³

S ohledem na sémiologii je situace taková, že i když Deleuze pojem sémiologie ve výše citovaném rozhovoru používá, v žádném svém díle sémiologické teze o povaze znaku nezastává, ba dokonce jisté aspekty sémiologie pregnantně kritizuje v *Tisíci plošinách* z roku 1980, napsaných spolu Félixem Guattarim. Ostatně kniha *Proust a znaky* může být symptomatickou ukázkou Deleuzova přístupu k sémiologii, protože v textu není zmíněn ani Saussure ani soudobé diskuze o povaze sémiologie. Dokonce je tomu tak, že se Deleuzovo pojetí znaku, vypracované na základě četby Proustova opusu *Hledání ztraceného času*, sémiologii značně

3 Vztah Deleuzovy filosofie a strukturalismu byl již částečně vyložen v knize *Archeologie znaku. Vybrané studie k dějinám sémiotiky* (Charvát, Karla, Švantner 2015).

vzdaluje. Deleuze totiž představuje velmi specifickou taxonomii znaků, která má svoji podstatu v tom, že znak je vždy efektem, který podněcuje naše myšlení, odkazuje na něco jiného, než je on sám, a je také jistým násilím, které se nám děje; znak nás nutí myslet. Tímto se dostáváme na úroveň Peircovy sémiotiky, v níž se vždy pracuje právě s tím, že znak je v úzkém spojení s pojmy efektu a afekce. Zde bychom mohli výklad ukončit: Deleuzovo pojetí znaku je založené na četbě Proustova díla a má „body dotyku“ se sémiotikou a nikoliv sémiologií.

Situace však není tak jednoduchá. Za prvé taxonomie znaků předložená v *Proustovi a znacích* je pouze jednou z taxonomií, které Deleuze vypracoval. Druhá je k nalezení v jednom krátkém textu o Spinozovi a třetí v Deleuzově dvousvazkovém díle o filmu, kde Deleuze explicitně vychází z Peirce. Proto je nutné porovnat tyto taxonomie, abychom mohli dospět k podstatnému určení pojmu znak v Deleuzově filosofii, přičemž má hlavní hypotéza znít, že Deleuze je přesvědčen o tom, že náš život, náš pohyb ve světě, naše poznání světa není možné bez poznání a interpretace znaků. A nesetkáváme se pouze s jedním typem znaků, ale s mnoha jejich různými typy, jejichž rozpoznání je podmínkou možnosti poznání jako takového. Taxonomie znaků je tak analýzou podmínek reálné zkušenosti odehrávající se skrze znaky, kdy principem geneze této zkušenosti je znak jakožto čistá diference, jakožto zdroj produkce znaků v poli imanence. Jinými slovy: Deleuze artikuluje nerozlučnost filosofie a sémiotiky.

Tento aspekt se snažím analyzovat také v rámci figury filosofie jako symptomatologie, kterou Deleuze představuje v knize o Ni-

etzschem z roku 1962 a kterou rozpracovává dále, zejména co se týká jeho velmi specifického přístupu k literatuře. Filosofie chápána jako symptomatologie, které je věnována první kapitola této knihy, se zároveň jako leitmotiv vine všemi kapitolami, a je znovu explicitně tematizována také v kapitole poslední, kde se věnuji Deleuzově kosmologii. Kosmologii v podání Deleuze rozumím velmi specifickou symptomatologií, kdy na základě povrchového dění, které je znakového charakteru, Deleuze dospívá k předpokladům tohoto dění a ukazuje, že i tyto předpoklady je nutné nahlížet jako procesy, jejichž povaha spočívá v tom, že konstituují pole, na němž je vůbec možné o znacích hovořit. Jinými slovy řečeno, povrchové dění světa (jako je například utváření teritoria) je rovinou výrazu (expresse), tj. znaků, přičemž rovina výrazu je výsledkem procesu stratifikace. Poslední kapitola je tak explikací původní hypotézy, respektive snahou o prokázání její platnosti. Deleuze totiž zaujímá pozici, kdy naše orientace ve světě je sice založena na interpretaci znaků, ale zároveň to, s čím se ve světě setkáváme, je konstituováno procesy sémiotického charakteru.

Rád bych ještě poznamenal, že se tato práce zabývá výhradně filosofií Deleuzovou, nikoliv tím, zda Deleuze interpretuje různé autory „správně“. Nezabývám se tedy tím, zda je například Deleuzova interpretace Nietzscheho či Bergsona „práva věci“. Ostatně v tomto ohledu by se podle mého názoru jednalo o „slepu uličku“, protože Deleuze sám přiznává svůj specifický přístup k autorům jiným: „Představoval jsem si, že se k autorovi přibližuji ze zadu a udělám mu tak dítě, které bude jeho, a přeci bude znetvořené. Bylo velmi důležité, aby dítě bylo jeho, protože

bylo nutné, aby autor opravdu řekl, co jsem ho nechal hovořit. Ale bylo potřebné, aby dítě bylo znetvořené, protože muselo projít všemi druhy decentrací, posunů, zlomů, tajných emisí, což mi přineslo nemalé potěšení“ (Deleuze 1998a: 16).

Zajímá mě právě to, jak jisté pojmy, které Deleuze představuje s ohledem na různé motivy, hrají důležitou roli v rámci Deleuzova myšlení samotného, protože jsem přesvědčen, že Deleuze je velmi „klasickým“ filosofem; to znamená, že jej konstantně zajímá jeden problém, který nahlíží z mnoha různých perspektiv, a tímto problémem je problém čisté difference jakožto podmínky reálné zkušenosti. A k osvětlení tohoto cíle jsem si vybral jeden z mnoha možných „vchodů“ do Deleuzova myšlení: jeho chápání znaku, protože, jak sám podotýká, vše, co kdy napsal, „vytvářelo teorii znaků“ (ibid: 161).⁴

- 4 Moje sémioticky orientovaná perspektiva má za cíl poukázat na podmíněnost sémiotiky a ontologie. Samozřejmě, k problému difference bychom mohli přistoupit z mnoha různých hledisek, ale smyslem práce je ukázat, jak je Deleuzem vypracovaná koncepce znaku fundována v rámci problematiky vztahu zkušenosti, myšlení a události.

I. Filosofie jako symptomatologie. Symptomatologie a sémiotika

Jakou roli hraje pojetí symptomu v Deleuzově díle? Deleuze se zajímal o dobové lékařské výzkumy a v jednom komentáři zmiňuje, že dějiny medicíny jsou založeny na přeznačování a vytváření různých seskupení symptomů, kdy každé přeznačení určuje nové pole viditelnosti, generuje nová seskupení. Jako jeden z příkladů uvádí „objev stresu“ po válce, kdy „nevolnost nezpůsobuje agresor, ale nespecifické obranné reakce, které se rozbíhají a utlumují. Po válce byly lékařské časopisy zaplněné diskuzemi o stresu v moderních společnostech a o novém rozčlenění chorob, které z toho vyplývá“ (Deleuze 1998a: 150). V tomto ohledu Deleuze zastává pozici konstruktivistickou – když mluví o symptomu, má na mysli symptom jakožto rozpoznáný a určený znak dané choroby a nemoci. S takto vymezeným pojmem symptomu Deleuze pracuje ve svých knihách o literatuře, kdy mu psaní, respektive styl daného autora, umožňuje tvrdit, že základní aspekty literární tvorby (například Masocha jsou symptomy fantazmatu „stát se člověkem bez sexuality“. Takovéto tvrzení je dvousečné: za prvé se jedná o kritiku lékařského diskurzu, který nesprávně

rozpoznal symptomy masochismu a mylně je klasifikoval, za druhé zde máme co do činění s konstitucí pre-klinické entity (masochismu) na základě zvýraznění odlišných symptomů, které nyní nemají charakter lékařské entity, ale charakter literární kliniky, jež je zaměřena vždy na jednotlivce a snaží se dospět k rovině individuality symptomu: cílem je tedy překročit hranice obecných klasifikací směrem k pochopení specifické zóny pre-individuality na rovině stylu, kdy (paradoxně, jak uvidíme dále) je styl vždy v kontaktu s vnějškem, a tudíž reprezentuje kolektivní vyprávění – reflektuje velmi specifickou kulturně-historicko-sociálně-ekonomickou situaci. V Deleuzových dílech o literatuře jsme tak vždy konfrontováni s tímto dvojitým pojetím symptomu (v předložené práci se jedná o pasáže zabývající se texty Leopolda von Sacher-Masocha a Franze Kafky).

Tato rovina nás vede ke druhému (komplementárnímu) chápání pojmu symptomu v Deleuzově myšlení. V závislosti na Nietzsche Deleuze chápe symptom jako (pří)znak způsobu života, který se artikuluje na rovině výrazu, kdy symptomem je zcela jistě gesto, sociální uspořádání či řeč; neboli symptom odkazuje na něco mimo sebe. Co se mi jeví jako zásadní, je, že v tomto ohledu je symptom obecným znakem, respektive jedná se o obecný název pro gesta, řeč, atd. A jednotlivé Deleuzem předložené taxonomie znaků lze číst jako diferenciaci pole, které je obecně označeno pojmem symptomu – proto lze rozlišovat různé typy znaků, a tedy i různé typy zkušenosti skrze znaky nám přístupné. Toto chápání znaku u Deleuze vychází na povrch nejen v jeho knize o Nietzsche, ale také v knize o *Hledání ztraceného času* a zejména v obou dílech *Kapitalismu a schizofrenie*.

Dvojitá artikulace Deleuzova chápání problému symptomu je v předložené práci rozehrávána na podkladě Deleuzovy kritiky psychoanalýzy, jeho analýzy způsobů sociálního uspořádání a na

problému transcendentální konstituce reálné zkušenosti, kdy zkušenost jako taková není možná jinak než skrze znaky.

Nietzsche a symptomatologie

Deleuze v interpretaci Nietzscheho díla předkládá pojetí symptomatologie, které je úzce spjato s problematikou fenoménu. Fenomén má příznakový charakter, přičemž získává své jasnější určení ve vztahu k síle; respektive fenomén (jako symptom) je vyjádřením určité síly. Vyjádření síly se odehrává skrze každodenní přesvědčení, gesta a jazykové projevy, a proto se symptomatolog musí zabývat povrchem, aby mohl odhalit původ oněch symptomů v hlubině jejich konstituce. Symptomatolog je tak kritikem (otázka podmínek střetu sil), avšak nejen to, je také klinikem, protože se snaží na povrchové úrovni odhalit symptomy nemoci a navrhuje možnosti léčby.

Figura filosofie jako symptomatologie je v Deleuzově výkladu založena na předpokladu, že smysl věci nepoznáme, pokud neznáme sílu, která se skrze ni vyjádřila (Deleuze 2004a: 11). Svět je chápán jako imanentní pole sil založené na jejich relační charakteristice, na základě vztahů sil, kdy síla znamená působení („síla je to, co něco může“ *ibid.*: 91)⁵ a zároveň se ukazuje pouze v odporu. Jak píše Pavel Kouba: „Izolovanou ‚sílu‘ samu nelze ostatně vůbec popsat – je možné zachytit její účinky v ‚jiném‘; odpor zakoušíme jen skrze vyvinutou sílu a sílu skrze kladený odpor“ (Kouba 2006: 238).

5 Kouba podotýká, že přes Nietzscheho terminologickou nejednoznačnost je možné „významově oddělit sílu jako takovou (Kraft) od stupně moci, jenž je v rámci dané konstelace projevem slabosti či síly (Stärke)“ (Kouba 2006: 238).

Deleuze u Nietzscheho následně rozlišuje dva typy sil: aktivní a reaktivní. Aktivní jsou takové, které jsou ovládající či nadřazené, kdežto reaktivní jsou síly ovládané či podřazené: „Aktivita a reaktivita jsou původní kvality vyjadřující vzájemný vztah sil. Síly, jež vstupují do vztahu, totiž nemají kvantitu, aniž by každá z nich zároveň nenabývala kvality, odpovídající samotnému rozdílu v jejich kvantitě“ (Deleuze 2004a: 73). Reaktivní síly jsou síly vědomé, jsou to síly regulace, které se snaží zachovat existující stav (zejména stav organismu; přičemž mezi tyto síly lze zařadit zvyk či paměť), zatímco aktivní síly jsou ze své povahy mimo vědomí, jsou nevědomé. Adjektivum *aktivní* zároveň znamená pouze jedno; usilování o moc se schopností transformace: „Přisvojit si, zmocnit se, podrobit si, ovládat – to jsou charakteristiky aktivní síly. *Přisvojit si* znamená vnučovat formy, vytvářet určité formy a využívat přitom okolností“ (ibid.: 76, kurzíva G. Deleuze). Setkáváme se také s motivem difference; když se síly mezi sebou střetávají, není tomu tak, že by jedna síla „přemohla“ jinou a ta přestala existovat, ale jedná se o afirmaci difference sil, která vytváří nějaké tělo, ať se již jedná o tělo chemické, biologické, sociální či politické.^{6,7}

- 6 Tělo není tedy ničím a priori daným, ale vyplývá z určité topologie sil, respektive jeho geneze je determinována existencí imanentního pole sil, které vstupují do vzájemného kontaktu.
- 7 Zmíněné usilování o moc (jako základní nevědomá tendence aktivních sil) vede k problematice vůle k moci. Vůle k moci totiž není nic jiného než život sám a nemá být nahlížena negativně, ale principiálně. Jak již víme, u Nietzscheho pojem síly znamená sílu, která se vztahuje k jiné síle, a z toho „hlediska je vůle k moci diferenciativním prvkem síly“ (Deleuze 2004a: 17), protože vůle nutně působí na jinou vůli. V počátku tedy leží základní difference, která je čistou diferencí, protože organizuje vztahy v imanentním poli sil a vytváří kvantitativní difference mezi dvěma či více silami, jež jsou (či se předpokládá, že jsou) ve vzájemném vztahu; ale zároveň se jedná o živel genetický, protože generuje kvality (aktivita a reaktivita) náležející každé síle; tyto dva vzájemně propojené ohledy De-